

преследвам някакви идеали. Но истинският идеал го виждам вече надире. Малката стаячка с глинените миндери и широката соба под домашната стреха и простата нова библиотечка, натъпкана с книги, и чистата, непритворна майчина любов, и нейните неуморни, ненощни грижи, и моята чиста вяра в доброто, и в живота, и в обществото, и моята първа деятелност между родните и близки хора посред родния град — ето на какво гледам сега в завист и с болка на сърцето, понеже не може да се върне — споделя той (за кой ли път!) пред Алипий, — ето де виждам своя идеал!“ (З. VI. 1896).

„НАРОДНОТО ЖИТИЕ НА ИВАН РИЛСКИ“ И НЕГОВАТА ДАМАСКИНАРСКА ПРЕРЕБОТКА

ВЕНЕТА ЯНКОВА

Още с встъпването си в научно обръщение „Народното житие на Иван Рилски“ привлича читателското внимание със своята самобитност на художествена система. Оценката на първооткривателя А. Гилфердинг: „Это единственное известное нам церковное сказание, . . . которое осталось свободным от мертвящей византийской риторики и сколько нибудь передает нам народные взгляды и рассказы. . .“ очертава основния кръг от проблеми, към които се ориентират проучванията върху житието до най-ново време¹. Днес особено актуални се оказват текстологическите задачи, тъй като публикацията на Й. Иванов от 1936 г. е засега единственият опит за критическо издание на тази творба².

Съвременната наука почти единодушно приема становището за старинността на познатия ни житиен текст, възникнал най-вероятно в епохата на византийското робство, XI—XII в.³ Устройството на съхранената ръкописна традиция на „Народното житие на Иван Рилски“ е представена от общо осем преписа, докато у Й. Иванов се говори за шест⁴. Това са:

Рилски препис в ръкопис от последната четвърт на XV в., българска редакция, собственост на Националния музей „Рилски манастир“, № 62, л. 41—54. Начало: „ Мсца охтомвриа, Ои житие и жизнь прѣ-

¹ Гилфердинг, А. Собрание сочинений. Спб., 1868, т. I, 124—131. От обширната библиография за „Народно житие на Иван Рилски“ ще посочим само: Иванов, Й. „Жития на св. Иван Рилски“ с уводни бележки. — Год. на Соф. ун-т. Историко-филологич. ф-т, т. XXXII, 1936, № 13, 28—37; Киселков, В. Безименното житие на св. Иван Рилски. — В: Изв. на Истор. д-во. С., 1937, кн. XIV—XV, 93—108; Киселков, В. Св. Иван Рилски — жития. С., 1940; Трифонов, Ю. Бележки върху известията за св. Иван Рилски. — В: Македонски преглед, XI, С., 1939, кн. 3—4, с. 77—113; Дуйчев, И. В. Рилският светец и неговата обител. — В: Библиотека „Златни зърна“, год. XI, 1947, кн. 9; Гошев, И. В. Трите най-стари пространни жития на Иван Рилски. — В: Год. СУ, Богосл. ф-т, XXV, С., 1948; Ангелов, Б. Повествователни съчинения за Иван Рилски в старата българска литература. — В: Език и лит., 1977, кн. 1; Томова, Е. Л. Сравнително изучение житий Ивана Рилскогo, Федосия Печерскогo и Стефана Немани и ихъ связь с фольклором. Канд. дис. Машинопис. 1977; Фекеджиев, И. В. Родните легенди за Иван Рилски. С., 1979; Старобългарска литература. Т. IV. Житиесписни творби. С., 1986 г. и др.

² Конкретните наблюдения над историята на ръкописната традиция на житието излагам в подготовената за печат работа под заглавие „Народно житие на Иван Рилски — текстологически проблеми“.

³ Първото това мнение изказва Й. Иванов в кн. си: Северна Македония. С., 1906, с. 85, бел. 1, но то се опира предимно върху исторически данни и се нуждае от по-нататъшно прецизиране.

⁴ А. Ангелов в цитираното напред съчинение пише: „Познати са над десетина преписа от него“, но за сега не ни е известно какви други преписи е имал предвид видният наш археограф. В по-новите описи на старобългарски ръкописи не открихме други сведения. Срв. Райков, Б., Хр. Кодов, Б. Христов, А. Славянски ръкописи в Рилския манастир. Т. I, С., 1986; Христова, Б., Д. Караджова, А. Икономова. Български ръкописи от XI—XVII в., запазени в България. Своден каталог. Т. I, С., 1982 г. и др. Същият резултат дадох и разговорите ми с проф. Д. Петканова и съст. н. с. Елена Томова. Последните археографски проучвания потвърждават мисълта за количествената ограниченост на ръкописната традиция на „Народното житие“. Вж.: Томова, Е. Л. Към историята на агиографския цикъл за Иван Рилски. (Текстологически наблюдения по преписите в Хилендарската ръкописна сбирка). — Литературна история, 1984, кн. 12, 32—44.

подобнаго ѿца нашего Іѡанна пустыножителѣ рылскогѣ и о прѣнесеніи мошем его. Ѡче, благослови⁴. Край: „Ему^ж по баеть слава, чѣсть и покланіиѣ ѿцу и сну и стм^у дху и ниѣ и пр^о но и въ вѣкы вѣко^м, аминь“. Съкратено означение — Р⁵.

— *Германски* препис в рѣкопис от втората половина на XV в., някога собственост на манастира „Св. Иван Рилски“, с. Герман, Софийско; сега е в Църковно-археологическа музей при Духовната академия, София, под № 47, л. 120—130. Начало: „Въ тѣж е днь слово второе стму Іѡанну Рылскому. Бл ви, ѿ^ца“. Край: „Емуже по баеть слава чѣсть и покланіаніе, ѿ^цу и сну и стму дху, ниѣ и пр^о и въ вѣкы вѣк^м, аминь“. Съкратено означение — Г⁶.

— *Никифоров* препис в Служебник със служба и житія на Иван Рилски, писан от йеропоп Никифор в Рилския манастир през 1602 г., собственост на Нац. музей „Рилски манастир“, рѣкопис № 32, л. 170—182-б. Начало: „М^ц шь вѣтмври. Ѡѣ. житіе и жизнь прѣдѣбнагѣ ѿца нашего Іѡанна поуствыножителѣ Рылскаго и о прѣнесеніи моше^м его. Ѡче, бл ви.“ Край: „Емуже по баеть слава, чѣсть и покланіаніе ѿцу и сну и стѣму дху и ниѣа и присно и въ вѣкы вѣкомъ, аминь.“ Съкратено означение — Н1.⁷

— *Втори Никифоров* препис в Сборник от служба и житія на Иван Рилски от първата половина на XVII в., писан от същия йеропоп Никифор, както и Н1. Намира се в НБКМ, № 986, л. 62—73. Начало „М^ц шь вѣтмври. Ѡѣ. житіе и жизнь прѣдѣбнагѣ (ѿца на) шего Іѡанна поу (стынжит) елѣ Рылскаго и о прѣнесеніи мошемъ его. Ѡч, бл ви.“ Край: „Емуже по баеть слава, чѣсть и покланіаніе ѿцу и сну и стому дху и нѣа и присно и въ вѣкы вѣкомъ, аминь.“ Съкратено означение — Н2.⁸

— *Михайлов* препис в Михайлов дамаскин, сборник от XVIII в., смесен извод. Намира се в: НБКМ, № 688, л. 251—258-б. Начало: „М^ц сѣ октомври. Ѡѣ. днь житіе и битіе преподобнаго ѿца нашегѣу пустыножителѣ Іѡанна Рылскагѣу и ради прѣнесеніе моши. Блгослови, ѿче, прочтати.“ Край: „Емуже подобае^т всака^а слава, часть и поклоненіе е собезначалнѣмъ ѿцемъ и прѣстѣмъ и блгнѣмъ и живѣтворѣщнѣмъ духомъ и нѣе и присно и вѣки вѣковъ, аминь.“ Съкратено означение: М.⁹

— *Янкулов* препис в Янкулов дамаскин, сборник от 1755 г., смесен извод. Намира се в НБКМ, № 689, л. 393—б—402. Начало „М^ц са октоври. Ѡѣ. житіе битіе преподобнаго ѿца нашего пустыножителѣ Іѡанна Рылскаго ра и пренесеніе моши. Ѡце, блгѣ. . .“ Писан от Янкул Хрельовски по няколко сборници на Йосиф Брадати. Съкратено означение: Я.¹⁰

— *Габровски* препис в Сборник от 1756 г., смесен извод, писан от: Никифор Рилски, йеромонах Роман Габровски и трети, неизвестен книжовник. Възхожда към рѣкопис на Йосиф Брадати. Намира се в Белград, САНУ, № 85(22), л. 81—93. Начало: „М^ц вѣтѣмври. Ѡѣ. житіе и жизнь преподобнаго ѿца нашего Іѡанна пустыни жителѣа рылскаго и о прѣнесеніи мошемъ стѣмъ“. Край: „Ему же подобае^т слава,

⁵ Претворена на рѣкописа, поправка на пагинацията и идентификацията на преписвача е извършена в: Райков, Б., Хр. Кодов, Б. Христова. Цит. съч., ркп. № 62.

⁶ Гошев, Ив. Стари записки и надписи. — В: Год. на СУ, Богосл. ф-та, т. XIV, С., 1937, св. V, с. 19 и сл. Различно заглавие на Г се дължи на реда, по който се е предвиждало четенето на текста, т. е. след „Житие на Иван Рилски“ от Георги Скилица. В ркп. № 62 от Нац. музей „Рилски манастир“ като „Слово второ“ е поставена Скилицовата творба.

⁷ Райков, Б., Хр. Кодов, Б. Христова. Цит. съч., т. I, № 32.

⁸ Стоянов, М., Хр. Кодов. Опис на славянските рѣкописи в Софийската народна библиотека. Т. III, 1964 г., 140—142; Мутафчиев, П. Из нашите старопланински манастири. — В: Сборник на БАН, XXVII, С., 1939, с. 55; Идентификацията на преписвача е направена в: Райков, Б., Хр. Кодов, Б. Христова. Цит. съч., т. I, с. 70.

⁹ Цонев, Б. Опис на славянските рѣкописи в Софийската народна библиотека. Т. II, С., 1923, с. 246; Петканова, Д. Дамаскините в българската литература. С., 1965, с. 247.

¹⁰ За това вж. приписките на л. 340-б, л. 448, л. 697; Цонев, Б. Опис. . . II, с. 249; Петканова, Д. Цит. съч., с. 137, 224—245; Според Д. Петканова „Народното житие на Иван Рилски“ се е намирало в третия предпологаем сборник, писан от Йосиф Брадати през 1752 г. в Самоков в Мануиливия дом и в Рилския манастир. Без да изключваме възможността сам Янкул да е ползувал други източници освен Йосифовите рѣкописи, както впрочем допуска и Б. Ангелов (ки. му Съвременници на Писая, т. I, С., 1963 г., с. 112), можем да предположим, че Йосиф Брадати се е запознал с житието именно в Рилския манастир.

Това е единственият от известните ни случаи, когато „Народното житие“ съжителства с творби, водещи към наследството на Евтимий Търновски, и то — в демократизиран, дамаскинарски вариант. Следователно в сборниците със смесено съдържание „Народното житие на Иван Рилски“ напълно съответства на дамаскинарския повик за простота и достъпност на съдържанието, стила и езика. Тези принципи са добре мотивирани в „Слово получение ради простим“ (САНУ, № 22, л. 270-б — 272): „Где могут прости люди да разумеють псалтирское тълкование и канонское четение. Мирски църкви друго правило требе да имат книги поучителни по прости язык да са разбирать, и прости людие без книжни да разумеють. Коа црква неимат поучение, онаа людиа възвѣтъ и некръмени излазѣтъ. . .“

Трябва да се подчертае, че „Народното житие“ е един от редките представители на старобългарската литературна продукция от IX—XIV в., отразена в сборниците със смесено съдържание през XVIII в. Показателно е, че наред с двата откъса от „Беседа против богомилите“ на Козма, с над двадесетте преписа от преработеното „Житие на Петка Търновска“ от Евтимий, тук се откриват и три преписа на „Народното житие на Иван Рилски“¹⁸. Вероятно неговите идейни и стилистично-езикови особености са го представили като твърде приемливо за вкуса на книжовника-дамаскинар.

Необходимостта от настоящото изследване се обуславя от следните няколко причини: Отбелязваща нов интересен етап от историята на ръкописната традиция на „Народното житие“, неговата дамаскинарска преработка до днес не е представлявала цялостен и самостоятелен обект на проучване¹⁹. От друга страна, въпросът има значение за изясняването на някои принципи, съществени при конструирането на дамаскинарските сборници. Проучванията на Е. Дьомина и Н. Драгова върху „Житието на Петка Търновска“ от Евтимий разкриват битието на „елитарни“ текстове в дамаскинарско обкръжение²⁰. Логично е да се запитаме: само „високата“ книжовна продукция ли понася известното дамаскинарско „вмешателство“? Каква е съдбата на „народното“ четиво в дамаскинарските сборници? Не без значение е и обстоятелството, че възникването на дамаскинарската преработка на „Народното житие“ може хипотетично да се свърже с дейността на известния писател от Рилската книжовна школа през XVIII в. Йосиф Брадати или — с работата на някой от многобройните му ученици и последователи. А така се открива определена изследователска перспектива.

Целта на тази статия е да заостри вниманието към спецификата на дамаскинарските преработки на по-стари текстове: към техния подбор, идейна и стилистично-езикова трансформация и т. н. Въпросите се поставят върху конкретен емпиричен материал, но без амбиции за неговото абсолютно изчерпване (така например, задълбоченият лингвистичен анализ би поднесъл нови отговори). В хода на изложението по-нататък се има предвид, че динамиката на текста се определя не толкова от механичното прилагане на определени преписвателски принципи, колкото — от съществени движения в духовния живот на българското средновековие. Така непосредното текстологическо проучване открива рядка възможност за шрихиране на културата и идейно-естетическите търсения на средновековния човек²¹.

Изложените по-долу положения се предхождат от детайлно наблюдение над съхранената ръкописна традиция на „Народното житие на Иван Рилски“²². Поради ограниченото място тук ще бъдат приведени само някои изводи, които са необходими като изходна база за анализ:

Резултатите от критическото сравняване (съпоставяне) на съхранените преписи на „Народното житие“ свидетелствуват за наличието на т. нар. затворена (компактна, хомогенна) ръкописна традиция със статичен постоянен текст, осигуряваща достоверно продължително предаване на първичния идейно-тематичен замисъл и оригиналната стилистично-композиционна структура на творбата. Текстологическите проучвания върху познатите преписи установяват присъствието на едно основно разклонение на ръкописната традиция, което условно обозначаваме с А. През XVIII в. е отбелязана неговя езиково-стилен преработка с демократичен характер — Б²³. Текстове А се откриват в богослужебни сборници, свър-

¹⁸ Деминя, Е. И. Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в. (Исследование и текст). С., 1968, т. I, 162—169; Петканова, Д. Старобългарска литература. Ч. II. С., 1987, с. 277.

¹⁹ За нея най-общо споменават Й. Иванов, Б. Ангелов и Кл. Иванова. (Вж. Цит. съч.).

²⁰ Дьомина, Е. и Драгова, Н. Вж. тук бел. № 17 и № 18.

²¹ При текстологическата работа се опираме на методологическите положения, формулирани от Дм. С. Лихачов. (Срв. кн. му: Текстология. На материале русской литературы X—XVII вв. Изд. II. Л., 1983).

²² За това вж. по-подробно: Янкова, В. Пространните жития на първите български светци-отшелници. Канд. дисерт., Машинопис, глава II.

²³ Като отчитаме условността на всяка терминология (в т. ч. и на текстологическата) приемаме, че преписите Я, М и Й принадлежат към стилистично-езикова преработка = стилистична редакция според постановката на Дм. С. Лихачов (Вж. Цит. съч., с. 141). В конкретния случай откриваме следи от комплексно въздействие върху началния текст — „съзнателно“ и „несъзнателно“ (по термините на Д. Лихачов).

зани с името на Иван Рилски, а преписите Б — в смесени сборници от дамаскинарски тип. Интерес представлява фактът, че в ръкописите, водещи към авторството на Йосиф Брадати (Габровски и Янкулов) се разпространяват преписи и от двете групи — най-вероятно те идат по различни пътища от различни сборници-протографи.

Конкретните наблюдения над най-старите преписи — Рилски и Германски, от последната четвърт на XV век — установяват, че Рилският препис е запазил по-архаични графични и езиково-правописни черти, докато Германският препис отразява по-нови явления в системата на старобългарския език:

Р и Г се отличават в областта на графика — в Р е предпочетено слато писане, а в Г — разделно, като по правило книжовникът пише слато ениклитиките. Г завидетелствува по-опростен правопис според практиката на ресавския извод. Тук се наблюдава непосредствена употреба на еровете, на удължените наставки за имперфект и на окончанията към сложните причастия и прилагателните от женски род. (Срв. например: „идѣже слнце непризыраше“; „видимаа и невидима, явлѣнна и неявлѣнна“).

Забелязаното в Р разпадане на падежите (напр. на л. 49-б „ити въ Рыла“ вместо „въ Рылу“, както е в Г) тук се проявява повсеместно. Например: „неимѣа помощника“ (Р) — „не имамъ помощникъ“ (Г); „въ том часѣ“ (Р) — „въ тѣх часѣ“ (Г).

Вероятно под въздействието на местните говори почти навсякъде в Г представката „въз—“ липсва. Например: „зимаютъ“ (Г) — „въземлаѣт“ (Р); „помне“ (Г) — „възпоминаа“ (Р); „еше“ (Г) — „възаша“ (Р). Различни езикотворчески традиции представят отличаващите се словообразователни варианти в Р и Г. Срв. например „велегадець“ (Р) — „велегадь“ (Г); „ширина“ (Р) — „широта“ (Г).

Особено впечатление прави предпочитанието към по-достъпна, по-разбираема лексика в Г. От изобилните примери ще посочим само: „да ти сътвори“ (Р) — „да ти дам“ (Г); „и до днешнѣго дне“ (Р) — „и до днесѣ“ (Г); „помышление“ (Р) — „мысль“ (Г); „присно“ (Р) — „въсегда“ (Г); „по аеру“ (Р) — „по въздуху“ (Г); „аби“ (Р) — „тогда“ (Г). Много често причастните форми, отбелязани в Р, в Г имат като съответствие глаголи: „наставил еси“ (Р) — „настави“ (Г); „неимѣа“ (Р) — „неимамъ“ (Г); „насипавъ“ (Р) — „насипа“ (Г) и др.

Наред с това Г съдържа явни доказателства за недостатъчна прецизност при преписването, забелязани още от Й. Иванов²⁴. Например: „обращаѣ къ нимъ“ в Г е предадено като „обратив се от них“; „възхотѣ црь поити и не може пустынеж“ (Р), докато в Г се чете: „възхотѣ стѣи отъ ити и неможе пустынею“ и др. Без да се мени смисълът на основния текст, като се засяга най-вече лексика, синтаксис и словоред, в Г се открива различно предаване на цели пасажки (Срв. Г, л. 114, л. 119, л. 124, л. 129).

Налага се изводът, че преписвачът в Г е използвал първообраз, различен от този, който е имал преписвачът на Р.²⁵ А това означава, че преди средата на XV век вече са съществували два преписа (респ. две групи преписи), в които са били заложени различни тенденции: едната, към която се причисляват преписите Р, Гб, Н1, Н2 е по-консервативна, тя се придържа към по-архаичен език и правопис. Другата тенденция е по-динамична, тя е насочена към по-късни развойни процеси в старобългарския език²⁶. Зародишът на тази тенденция се открива още в Р, където се наблюдава фонетичен правопис и зачатък на разколебана падежна система; неин ранен представител е Г, а през XVIII в. — Я, М, Й.

Разбира се, различията между най-старите преписи на „Народното житие на Иван Рилски“ се нуждаят от много по-пространен и задълбочен анализ на всички езикови равнища, с което се излиза отвъд скромните задачи на тази статия. В нашия случай е необходимо да се подчертае, че Германският препис от втората половина на XV век е потенциален носител на процеси и промени, които най-пълно се разгръщат сред представителите на стилистична преработка Б. Но тук се налага да уточним, че на този етап от текстологичните проучвания наличният материал не установява пряка генетична връзка между Германския препис и преписите в дамаскинарските сборници от XVIII век.

Съгласуването на различията между отделните преписи от преработката Б позволява да се проследи вътрешната филиация, т. е. развитието, приемствената връзка между тях:

²⁴ Иванов, Й. Жития на св. Иван Рилски. . . , с. 5; За класификацията на видовете грешки: Л и х а ч е в, Д. М. Текстология. . . , 61—87.

²⁵ Такъв извод прави още Й. Иванов. Жития. . . , 4—5.

²⁶ През XV в. граматическият строеж на езика е вече качествено изменен „като последица от продължително натрупване и разрастване на нови черти в течение на старобългарския и среднобългарския период.“ (М и р ч е в, К. Историческа граматика на българския език. Изд. III, С., 1978 г., с. 63); Т о л с т о в, Н. И. История и структура славянских литературных языков. М., 1988.

Янкуловият и Михайловият препис са много близки помежду си, отбелязват се незначителни различия, които се свеждат до несъществени прибавки, отменения и замени, които не влияят особено върху идейно-композиционния замисъл на най-стария текст. В заглавието на М и Й е прибавено обяснителното „прочитати“ към „благослови, оче“, с което се подчертава предназначението на житието като текст за колективно четене в монашеско общество по време на чествуванията за Иван Рилски. На л. 6 в М е добавено обстоятелството: „егда го виде стъ оцъ“, а на л. 13 в М (както и в Й) се чете допълнително: „една поскура да ѿдат“²⁷. В Я на л. 5 пише: „слице не грееть“, срещу „слице не видить“ в М и Й. Последното различие се дължи на поправката на преписвача Янкул: той е грешил по аналогия със следващия израз и неправилно е написал: „слице неветъ“, но после, вероятно след забелязаната диктография, той е задраскал излишното и е прибавил по-логичното „не грееть“²⁸.

Много от различията се дължат на явни грешки от страна на преписвача. Ако Михаил е доста старателен в правописа и в поставянето на надредните знаци, по-традиционен в начертанията на буквите, изобщо — по-прецизен в предаването на своя извод, то Янкул е много небрежен към първообразите си. Той смесва букви („буба“ вместо „дуба“; „бобеже“ вм. „побеже“), не дописва части от думи („васедържите. . .“ вм. „васедържително“; „ва бедахъ и ва теснота. . .“; „пониже“ вм. „подниже“; „ветъ“ вм. „ветръ“) и др.

Поп Йоановия препис следва линията на Я и М, но с известна дистанцираност от тях. Единствено тук, сред представителите на преработка Б, има интересна добавка, която обяснява отказа на рилския отшелник да приеме царските дарове: „да имашо много сребро и злато и конѡ и оружѡ и воине понеже земляни дръ еси товка тебе потребно е“. За сравнение ще приведем пасажи от предхождащата житийна традиция за Иван Рилски: Р: „Мнѣ, брате мой, ни воѡ ружити и никѡже купѡ купувати; да вземеш злато, понеже тебе е много трѣбѣ.“

„Житие на Иван Рилски“ от Евтимий Търновски: „... аще бо и писано естъ држава црю богатство, нѣ въ орѣжиа и воѡ то истъцавати. . .“²⁹

Я: „на прими злато тебе потребно естъ цру“.

Вижда се, че пасажът в Й е контаминация от думи, водещи към Р, а чрез представител на основното ръкописно разклонение на „Народното житие на Иван Рилски“ — към творбата на Евтимий Търновски. Нещо подобно се среща и в част VIII (по изданието на Й. Иванов). Тук Йоан Богослов се обръща към рилския отшелник с думите: „радуи сѡ, възлюблениче мой“ (според Р). В Я и М те отсъствуват, а в Й на същото място четем: „радуи се, любимиче мой“. Следователно най-новият препис на „Народното житие“ — Йоановият, от 1788 г. продължава линията на Я и М, но се разграничава от нея по авторските добавки, някои от които допускат влияние на по-ранни агиографски извори за Иван Рилски.

Съпоставката на преписите А и преписите Б установява наличието на самостоятелна стилно-езикова преработка на основния текст, засвидетелствуван в по-архаичните текстове на „Народното житие“ от XV в. Без да влияят съществено върху идейно-тематичния замисъл на най-стария текст, отликите засягат почти всички елементи, изграждащи цялостната стилно-езикова система на житието. Наблюдаваме характерното за демаскинарските сборници явление „постепенно движение на текста“, което се съществува на границата между книжовните и фолклорните естетически принципи³⁰.

Преобладаващият тип различия са *съкращаванията* (изпусканията) на думи, изрази, изречения, цели пасажи. В голямата си част основният биографичен разказ (динамичното повествование) е по-лаконично представен. Например: „разумѣе же стѣ о цѣ Іоаннѣ Іако нѣсѣхъти бесѣди брата его, нѣ бесѣди сѣхъ врага прѣльстника, не хотѣша добра нѣ зла. . .“ (Р, л. 44-б). В Я се чете: „разуме стѣ ѡ цѣ како естъ братъ неговъ прелашень от врага. . .“ Значително са съкратени молитвите, разказът за аскезата, оскъдните реторични пасажи. Например:

Р, л. 48: „Бже вседържителю, не отстѣпи от мене, нѣ бѣди ми помощник на врагы сиѡ, спи мѡ и помози ми мало прѣходения сего прѣйти и не помѣни моихъ грѣхъ иже сътворих или словом, или дѣ-

²⁷ Тук „поскура“ е народен вариант на гръското „просфора“ (проскура, проскора). Вж. С р е з н е в с к и й, И. И. Материали для словаря древнерусского языка. Т II. Спб. 1893.

²⁸ За диктография (повторение на думи и изрази): Л и х а ч е в, Д. М. Текстология. . . , 74—75.

²⁹ Цит. по: И в а н о в, И. Български старини из Македония. Фотот. изд. С., 1970, с. 379.

³⁰ Д е м и н а, Е. И. Тихонравовский дамаскин. . . , т. I, с. 169; Д е м и н а, Е. И. „Житие Петки“ Евфимия Търновского в новоболгарской письменности. — В: Търновска книжовна школа. Т. II, С., 1980, 183—192.

лом, или помышленіемъ, или по воли, или по неволи, Іако Бѣ мѣрсь, помози ми, да не рчѣтъ незаконныи:
„Где е Бѣ его“ Тѣмъ же, ГИ, потыши сѣ избавити мѣ отъ врага сего, Іако да прославитъ сѣ имѣ твоє в
вѣкы.“

Я: „Бже васедръжителю, не оступи отъ мене да не възрадуєт се врагъ мой о мене, нъ буди ми помощник да прославитъ се име твоє вавєки.“

Реторичните пасажи отъ преписите А, принадлежащи къмъ по-високъ лексикално-семантичен слой и генетически свързани с несъхранени химографски текстове за Иван Рилски, постепенно губят първоначалното си предназначение — да възхваляватъ свѣтєта и като се подчиняватъ на нови естетически изисквания, отпадат отъ житието³¹. Непонятни и затова — ненужни за преписвачите отъ XVIII в. — се оказватъ някои подробности в най-стария текст, които изследователите определятъ като „апокалиптични“: „Въ тои часъ удари агль въ клепало каменно и звонецъ позвънѣ надъ гробомъ стго оца и потрасе сѣ пустыи Іако и езеро и позвънѣше горы Іако и камъбанъ.“

Особен интерес с оглед на реализацията му в ръкописната традиция на „Народното житие“ представя топосът „бяла пчела“. Срв.: „И томъ часъ прилетѣ пчела бѣла и вълѣтъ емъ въ уста“. (Р). В преписите отъ XVII—XVIII в. (Н1, Н2 и Г6) откриваме началото на бавния процес на разпадането му. Тук като основна съставка се запазва образът на пчелата, а отпадането на „бѣла“ несъмнено води до известна пресемантизация на топоса в съзнанието на книжовника-преписвач. Може да се предположи, че смисловата му връзка с конкретния агиографски текст става все по-лабилна, за да се подготви окончателното му премахване в архетипа на преписите Б. Участиѣ на топоса „бяла пчела“ се обяснява с общите промени в житийния текст, наблюдавани през XVIII в., но заедно с това тя е и резултат от изживяването на архаични представи и ценности, настъпило под натиска на менящите се социо-културни условия³².

Трябва да посочим и забелязаното отъ предишните изследователи отпадане на обръщението на Иван Рилски къмъ цар Петър. По евангелски образец в преписите А Иван Рилски нарича държавника „братъ“. (Срв. думите на апостол Павел: „... защото всички в Христа са едно, нова твар, всички са братя.“ — В: Гал. 3:28; Кол. 3:11), но вероятно късният книжовник е съзнавал дистанцираността си от времето на цар Петър, и тъй като обръщението „братъ“ се използва преди всичко за живи лица, той е предпочел да го отстрани от своя текст. Преоценка на класически нравствени стойности от първохристиянския космополитизъм къмъ народностно-патриотично осмисляне се открива в обяснението на причините, довели до необходимостта свѣтєлските мощи да бъдат пренесени в Средец. В преписите Б това важно събитие получава ясна народностна мотивировка: „Приде отъ небеса гласъ и рече се: „Поиди ва Срьдѣ град да будещи народомъ за ползу.“ (Я)³³ Вероятно като пряко следствие от новия обществено-политически контекст се явява и отпадането на някои царски определители като титулатурата „прю сты и славныи“ и думите на отшелника за царя като свѣтско държавно лице. Тези моменти се откриватъ единствено в Й, а това представя неговия съставител като несъмнено запознат с по-архаичен житиен извод³⁴.

Въпреки подчергания стремеж на автора на архетипа Б да се придържа близко да първичния идейно-композиционен замисъл, неговата преработка е ориентирана около водещия наративен принцип. Създаден е текст, предназначен като че ли не толкова за богослужебно четене, както сочи заглавието, а — за разказване и улеснено слухово възприемане. Той е „дизистен“ от всички утежняващи го подробности — такива, които биха затруднили лекото му схващане; изпуснатъ се реторичните елементи, непонятните факти и т. н. Тази тенденция е общоаялвидна за развитието на дамаскинарската книжнина през XVIII в.; тогава „дамаскинъ“ започва да означава не толкова сборник с творби на Дамаския Студит, а сборникъ със смесено поучително съдържание, предназначен за извъндържовно четене, написано на достъпен народен език. С други думи, преобразованията, настъпили в архаичния текст на „Народното житие“ през XVIII в. са про-

³¹ Вж. интересната хипотеза на Кл. Иванова (Съч. II: Агиографската продукция на Търновската книжовна школа. Канд. дис. Маш. С., 1979), която се подкрепя от най-новите палеографски наблюдения и заключението за идентичността на преписвача на Р и на Скопския минеи. (Р а й к о в а, Б., Х р. К о д о в, Б. Х р и с т о в а. Цит. съч., ркп. № 62.

³² По-подробно изложение на въпроса за движението на топоса в ръкописната традиция на житието вж. у: Я и к о в а, В. Към реализацията на един топос. Доклад пред Първата национална младежка медиевистична школа. Шумен, юни. 1988.

³³ П е н е в, Б. История на новата българска литература. Т. I. С., 1976, 400—420; П е т к а н о в а, Д. Дамаскините. . . , 85—100.

³⁴ Г о ш е в, И. в. Цит. съч., с. 16, бел. 7.

диктувани от жанровите изисквания на сборниците, в които то се помещава³⁵. От своя страна, те се дължат на специфичната социо-лингвистична и историко-културна ситуация през XVIII в.³⁶

Съкращаването на текста в преписите Б не засяга евангелските цитати, белязани със знака на сакралността. В преписите Б (в сравнение с А) техният брой и тяхното място са съхранени, но се забелязват много пропуски и замени около характерни християнски топоси. Така например, в Р, л. 35 се чете: „избави мѧ от врага моего Иакоже избави Даниила изъ усть лъвовъ и ѿеклѧ отъ огнѧ, Ананїѧ, Азарїѧ и Мисаїла отъ пещи огньи. . .“, а в Я същият пасаж е предаден като: „наизбавиме отъ супротивника моего Иакоже избавилъ еси пророка Данила отъ усть лавови и Теклу и три отроци отъ пещи халъдеиска. . .“ Явно е, че библейските топоси са една постоянна даленост в хода на литургията, тяхното познаване и помнене е до голяма степен общозадължително. Ето защо тук те се възпроизвеждат според обичайната средновековна практика.

От казаното до тук се налага заключението, че книжовникът от XVIII в. съобразява своята преработка със „стила на епохата“, в която живее. Или, както отбелязва Е. И. Дьомина, новото съдържание на живота се отразява в дамаскините преди всичко чрез новото отношение към езика на художественото творчество, чрез неговата демократизация³⁷. Създава се исторически нов тип литературен език, т. нар. книжовен български език на народна основа³⁸. Негова важна особеност е подчиняването на „стихията“ на говорната реалност чрез широкото навлизане на народна лексика и фразеология. В това отношение се наблюдават интересни опозиции между преписите А и преписите Б: „разъжали се“ (Я) — „възтъжи“ (Р); „и другога не имамъ да се разговоримъ“ (Я) — „и иного не имамъ угъшителъ и събесѣдника“ (Р); „на бедахъ и ва теснотахъ“ (Я) — „въ бѣдахъ и въ ратѣхъ“ (Р); „летомъ отъ врукина имаше досада, зиме отъ студъ имаше досада“ (Я) I „мразо^М и бурѣж, трѣѧ знои и градъ“ (Р); многу Іад еше“ (Я) — „велѣадешь“ (Р); „димъ отъ земли до небо“ (Я) — „димъ Іако и стлѣпъ до нб^С“ (Р); „чаша жлътици“ (Я) — „чашѣ злата“ (Р) и др.

На места разказът се диалогизира: в Р е съобщено, че Ивановият брат е убедил съселяните си да се обявят против отшелника („и убѣди люди“), докато в Я е въведена пряка реч: „Сказа людемъ: „Брат мои побже и вола узе сабою.“ Неусетно се пресъздават трайни фолклорни разказни модели. Така например цар Петър поръчва на дошците: „Егда наидете стаго оца прилете и мене скажете и азъ да иду да му се поклоню.“ Само три реда по-долу царските пратеници повтарят почти същите думи: „Что будемъ сатворити? Царъ намъ повеле: „Егда го наидете, да придете и мене скажете, да поиду да му се поклоню.“ Този втори пасаж изобило липсва в Р, той е въведен под силния „наплив“ на говоримата реч, а може би — и под влияние на активизирания в съзнанието на преписвача епически образец.

В преписите Б се открива и по-различно предаване на някои топоними. Навсякъде „Скрьно“ се среща като „Крыно“, а „Голецъ“ — като „Леци“. При второто различие можем да допуснем т. нар. халпграфия, т. е. изпускане на еднакви близкостоящи срички³⁹. В резултат на това вместо „нарицаемого Голецъ“ се е получило „нарицаемого Леци“. Като имаме предвид, че топонимите са най-уязвими в ръкописното предаване, най-вероятната причина за възникването на тази отлика се крие в недоброто познаване на местните имена от преписвачите.

Особен дял сред различията в преписите Б представляват *прибавките* към по-стария текст. Те внасят нови фактически подробности в биографичния разказ. Тук четем как светецът дал на своя брат вола, за да си прибере детето („даде му вола сти отъцъ да узметь сна своего“). Малко по-долу, на същия лист се съобщава, че змията ухапала детето „за ногу“. Тук е казано, че отшелникът си направил колиба и е названо името на Ивановия племенник — Лука. Чрез прибавките към архаичния текст преписите Б продължават забелязаната още в Г тенденция към засилена обстоятелственост на житийния разказ. Някои от прибавките имат точно такова предназначение: „егда бе възаль сти оцъ вола“, „куда е капала“ и т. н. По своя произход един от притурките идват от народното предание, други са твърде близки до естестве-

³⁵ Петканова, Д. Дамаскините. . . , 85—100; Зеemann К, Д. К вопросу об иерархии жанров в древнерусской литературе. — В: Исследования по древней и новой литературе. Л., 1987 г., 95—100.

³⁶ Демина, Е. И. Проблема нормы в формировании книжного болгарского языка XVII вв. на народной основе. — В: Славянское языкознание. VII Межд. съезд. славистов. М., 1973, 118—141.

³⁷ Демина, Е. И. Тихонравовский дамаскин. . . , т. III, с. 51.

³⁸ За неговия характер, норми и диалектна основа вж.: Демина, Е. И. Тихонравовский дамаскин. . . , т. III, гл. II и гл. III.

³⁹ Лихачев, Д. М. С. Текстология. . . , с. 76.

ните закони на устната реч, а за трети („Лука“, „колюба“) — можем да предположим и по-далечна книжовна първооснова⁴⁰.

Особен дял сред разночетенията се пада и на преосмислянията на изрази и пасажи от по-старите текстове А. Някои от тях са следствие на корекциите (прибавки или отнемания) в основния текст, в резултат на което целият абзац придобива нов, по-различен смисъл. Показателен е случаят с фразата: „и не блъхъ ихъ ни прокле“, която в Я получава съвсем различен вид: „и блъгослови ихъ, а не прокле“. Промяната в частиците „не“ и „ни“ влияе върху значението на целия пасаж; светещт не само че не се отнася с равнодушние и с гордо презрение към своите преследвачи (както е в Р, а — даже ги благославя. Така този рещаваш момент от съдбата на героя в преписите Б получава нова трактовка — акцентът тук се поставя на християнското смирение, което е напълно според изискванията на евангелското предписание (срв. Мат. 5,44). Вероятно тук силно е повлиял добре познатият евангелски текст. В случая можем да видим и резултата от съвсем случайна промяна на твърде близките частици „не“ и „ни“, но, както препоръчва Дм. С. Лихачов: „Бессознательность ошибки определяет только после исключения всякой возможности ее сознательного характера. Это один из основных методических приемов текстологической работы.“⁴¹

В преписите Б отсъствува сведението за вмраморената змия: „... а змиѣ тѣ помрамори да сѣ вѣсть сила м твы. . . и приходѣше людие възмелѣ от неѣ не врачѣвъ вѣсем.“ Тук се отбелязва само: „Прихожда(ха) болни на гробъ и узимаху земли ради исцеление.“ С други думи, като постоянен елемент в Б се запазва лечението чрез камък, респ. — земя, което асоциира с трайни предхристиянски вярвания в историята на народното лецителство⁴². Следователно за късния преписвач на „Народното житие на Иван Рилски“ вмраморяването на змията е непозната и затова ненужна подробност. Ето защо сведението за целебната сила на светилския гроб се отразява само със своето известно, достъпно за народа значение.

Думите, които в преписите Б цар Петър отправя към своята свита, внасят известна условност и загадъчност в предаваното действие. Тук той им заповядва: „Наречете се ловци. . .“, т. е. „наречете се, направете се, престорете се на ловци.“ Казано друго яче — героите в преписите Б не са ловци, за каквито ги представя Р („ѣ мѣжи хытрѣхъ ловцаѣ“), за да изпълнят царското нареждане те тепърва трябва да станат такива. Можем да допуснем твърде далечна и вероятно — неосъзнана от преписвача връзка с приказната традиция, където е особено популярен мотивът за травестията⁴³. В същия епизод за свитата на цар Петър се казва, че тя се състои от няколко воини („и поимъ са собою неколики воине“), докато в Р те са: „множество людия и воѣ.“ По-нататък, по логиката на казаното по-напред, царят изпраща при светеца „два воина“, а не — „два отрока“, както е в Р. На лице е отново фактическо разминаване между основното ръкописно разклонение и преработката Б. То се дължи на свободното следване на първообраза (важното в случая е пратеничеството, а не — неговият състав). Но промяната (а може би — пропусък?) води до внасяне на ново различие: вместо „отроци“ в късните текстове се появяват „воини“, което вече свидетелствува за напълно осъзната намеса на съставителя на архетипа Б.

В края на разказа за отношенията на цар Петър и Иван Рилски са изпуснати съществени подробности около пренасянето на светилските мощи. Според Р ангел се явява на царя и му предава божие повеление: „да възше тѣло стго оца, бѣ бо р но тѣлу том стм лежати въ Ср ѣци градѣ“. В Р този важен акт на отшелническият култ губи своята чудесна мотивировка и се обяснява като продукт на личната владетелска инициатива: „повеле цръ да идуть и да принесуть сти мощи.“ Нещо подобно се наблюдава в дамскинарската преработка на „Житие на Петка Търновска“ от Евтимий, където българският цал Йоан Асен е представен като цар-победител⁴⁴. Ето защо не ще бъде пресилено, ако зад това разночетение се съзре определено легендарно-патриотично влияние.

⁴⁰ Както предполага Ю. Трифонов: „Името на момчето не е съобщено в Безименното житие. Евтимиевото го нарича Лука. Последното име се дължи на легенда с твърде сложен произход, началото на която е дало изображението на св. Лука, в чиято софийска църква св. Ивановите мощи лежали дълго. (Цит. съч. с. 88, бел 1).

⁴¹ Лихачев, Дм. С. Текстология. . . , с. 85.

⁴² Дечев, Д. Отговорите на папа Николай по допитванията на българите. Изд. 2. С., 1939. Тук жв. отговор 62 — лекуване с камък.

⁴³ Под фолклорно влияние във византийската неканонична агиография е популярен мотивът за женско-мъжката травестия. Срв. например: „Разказание на св. Пелагия“. — В: Византийские легенды. Лл. 1972, с. 251.

⁴⁴ Драгова, Н. Цит. съч., 97—100.

Преписите от преработката на основното разклонение на ръкописната традиция Б са доказателство за своеобразната езиковостилна и донякъде — идейна трансформация на първичния житиен текст, настъпила в дамаскинарско обкръжение. Жанровите белези на творбата се запазват, но на лице е активното съобразяване на съставителя с изискванията на по-демократична възприемаща среда — тя е откъсната от класическата религиозна култура и живее с по-появни и устни словотворчески модели. Чрез преписите Б „Народно житие на Иван Рилски“ получава най-пълна реализация като демократичен тип четиво и се включва в общобалканските процеси в културата на XVII—XVIII в.⁴⁵

Сравняването на преписите Б засвидетелствува две основни групи различия с преписите А: а) продукт на съзнателна и целенасочена преработка на стила и езика на основния текст, ориентирана към посевместната му демократизация и б) нетенденциозни промени, резултат от силното въздействие на говоримия народен език. В този смисъл измененията на първичната рилска версия на текста, установени в преписите А, по своя произход са комплексни: полигенетични (авторски) и моногенетични (на разклонението). Преписите Б установяват по-лесно и по-обичайно четене в сравнение с представителите на основното ръкописно разклонение А. Те бележат интересен етап от движението на текста — нуждата от четиво на достъпен народен език. Допълвайки изреченото от Й. Иванов трябва да отбележим, че своеобразието в характеристиките на преписите Б се дължи не само на водещите през XVIII в. дамаскинарски прищипи за езика, но и на дадености, заложили още в ядрото на най-старите преписи, Р и Г⁴⁶. Разгледана в този аспект, дамаскинарската преработка на „Народното житие на Иван Рилски“ е закономерно следствие от глобалния процес към демократизация на езика и книжницата през XVIII в.

С най-пълна сила този процес засяга стило-езиковите системи на „елитарни“ текстове, какъвто на пример представлява житието-панегирик за Петка Търновска от Евтимий, или — агиографията от метафрастовски тип. Необходимостта да бъдат ревизирани подобни жанрови образци съгласно новите лингво-социални обстоятелства твърде успешно е представена в думите на книжовника преписвач на сборника от 1788 г. (БАН, № 90, л. 226): „Акоже и прежде рекохме и известно написахме, Акоже свети Симеонъ Метафрастъ по сльнски езикомъ написа и азъ го по прости езикомъ претълкувахъ. . .“

Основният текст на „Народното житие на Иван Рилски“ носи в себе си потенци, които го правят сроден и приемлив към жанровите изисквания на дамаскинарските сборници. Тези дадености са осезателни още на равнището на най-старите преписи (Р, Г). Ето защо книжовникът-дамаскинар вярно се ориентира към него и почти без промяна го включва в състава на Габровския сборник от 1756 г. Но ръкописната традиция на „Народното житие“ засвидетелствува и друга тенденция — отбелязаната в преписите Б (Я, М и Й) стилистична преработка. Нейното осъществяване представя задълбочаване на процеса „онародняване“, но той няма онзи размах и онзи всеобхватност, каквито се проявяват в „елитарните“ текстове. Следователно *уместно е да говорим за различни посоки и степени на процеса демократизация („онародняване“) на стило-езиковата система на произведенията, включени в дамаскинарско обкръжение. Неговите мащаби и конкретни реализации се обуславят както от изискванията на макрожанровото обединение, така и от поетиката на преработваното произведение.*

Предполагаемият архетип на преписите Б би трябвало да хронологизираме преди средата на XVIII в. Поради сложния характер на промените в основния текст, теорият автор е трудно установим. По-определено можем да се насочим към книжовниците-дамаскинари, под чието перо ще да са излезли най-значимите изменения в основния текст. Не е изключено и прякото участие на самия Йосиф Брадати — виден деец от рилския книжовен кръг, а така се поставя задачата за по-специализирани изследвания⁴⁷. Но създаването на дамаскинарската преработка през XVIII в. не бива да се свежда до опит за изграждане на индивидуален стил, то е закономерно следствие от изискванията на своето време⁴⁸.

⁴⁵ Демина, Е. Тихонравовский дамаскин. . . , т. III, с. 17.

⁴⁶ Иванов, Й. Жития на св. Иван Рилски. . . , 4—5.

⁴⁷ За Йосиф Брадати вж.: Ангелов, Б. Съвременници на Паисий. Т. I. С., 1963; В. Киселков без конкретни доказателства направо говори за „препис на Йосиф Брадати от XVIII в.“ (Цит. съч., 93—94).

⁴⁸ Лихачев, Д. М. С. Текстология. . . , с. 87.